

STRAIPSNIAI

LIETUVOS BAŽNYČIŲ MISIJOS OKUPUOTOSE SSRS SRITYSE 1941–1944 M.

Regina Laukaitytė

Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius, Lietuva

1941 m. vasarą vokiečių kariuomenei sparčiai skverbiantis į SSRS gilumą, Bažnyčios susirūpino religinio gyvenimo atgaivinimu teritorijose, kuriose nuo 1917 m. atkakliai kovota su tikyba. Iš Lietuvos apaštalausti SSRS siekė dvi Bažnyčios – Katalikų ir Stačiatikių, tam rengti dvasininkai. Okupacinė vokiečių valdžia toleravo tik stačiatikių misijas, katalikų dvasininkai nebuvo įleidžiami. Šio straipsnio tikslas – misijų į SSRS organizavimo Kaune ir Vilniuje 1941–1944 m. tyrimas siekiant išsiaiškinti, kaip, kokių mastu misijos rengtos, kokie buvo šios veiklos rezultatai, pagaliau, ar apaštalavimas neturėjo politinės potekstės, ar neaštrino tautinės, religinės nesantikos. Temą aktualina iki šiol labai šalti Vatikano ir Maskvos patriarchijos santykiai, dviejų religijų konkurencinė įtampa Rusijoje.

KATALIKŲ BAŽNYČIOS PASTANGOS APAŠTALAUTI SSRS

Katalikų Bažnyčios pastangos atgaivinti pastoraciją vokiečių okupuotose Rusijos bei Baltarusijos srityse nėra visai nauja tema istoriografijoje. 1972 m. išleistoje monografijoje apie misijas Rusijoje rašė Jonas Aničas¹. Svarbiausias autoriaus tikslas buvo demaskuoti Vatikano ir Lietuvos Bažnyčios prohitlerines pozicijas, todėl knygoje apstu tiesai tolimų, tačiau ideologiškai nepriekaištingų teiginių (pvz., tvirtinama, kad Vatikanui susitarus su hitlerine vyriausybe, katalikų misionieriams buvo leista vykti į okupuotas teritorijas²; daroma išvada, kad šios misijos „buvo ne kas kita, kaip Lietuvos katalikų bažnyčios reakcinių sluoksnių talkininkavimas vokiškajam fašizmui, jo karinei mašinai“³). Gana kritiškai, nors, suprantama, be marksistinės ideolo-

¹ J. Aničas, *Katalikiškasis klerikalizmas Lietuvoje 1940–1944 metais*, Vilnius, 1972, p. 158–164.

² Ibid., p. 164.

³ Ibid., p. 158.

gijos įtakos apie Katalikų Bažnyčios misijų planus Antrojo pasaulinio karo metais rašė vokiečių žurnalistas ir istorikas Hansjakobas Stehle⁴. Išeivijos lietuvių istoriografijoje apie tai rašyta arkivyskupo Teofiliaus Matulionio biografijoje⁵. Daug naujų šaltinių paskelbta 2002 m. išleistame dokumentų rinkinyje „Arkivyskupas Teofilius Matulionis laiškuose ir dokumentuose“⁶.

Po Pirmojo pasaulinio karo SSRS gyveno apie 1,6 mln. katalikų, daugiausia – maždaug 80% – lenkų. Gyvavo Mogiliovo arkivyskupija, 5 vyskupijos, du apaštaliniai vikariatai; veikė apie 620 parapijų ir antra tiek filijų, koplyčių, dirbo apie 400 kunigų⁷. Per sovietų valdžios dvidešimtmetį Katalikų Bažnyčia SSRS buvo beveik visiškai sunaikinta. Daug lenkų, vokiečių ir lietuvių tautybės kunigų bei ordinarų dar 3-iajame dešimtmetyje išvyko iš šalies, baimindamiesi prasidėjusių represijų. Pasilikusieji netrukus buvo įkalinti arba nubausti mirties bausme. Sovietų valdžios represijų prieš Katalikų Bažnyčią mastas vertė Vatikaną visu tarpukariu rūpintis katalikų likimu šioje šalyje. Ir pačioje SSRS, ir už jos ribų mėginta organizuoti bažnytinio gyvenimo administravimą. 1926 m. Prancūzijos ambasados pastangomis popiežiaus Pijaus XI delegatui vyskupui Micheliui d'Herbigny SJ pavyko keletą kartų aplankyti SSRS. Savo kelionių metu jis slapta išventino keturis naujus vyskopus ir paskyrė septynis apaštalinius administratorius, tačiau per keletą metų jie visi buvo įkalinti arba nužudyti.

Iki 1940 m. SSRS buvo uždaryta 90% katalikų bažnyčių, 1942 m. jų liko tik dvi (Maskvoje ir Leningrade, paliktos aptarnauti Prancūzijos diplomatinė atstovybė personalą)⁸. SSRS nebeliko laisvėje gyvenančių katalikų vyskupų ir kunigų, veikiančių bažnyčių bei vienuolynų, tačiau vis dar buvo katalikų tikinčiųjų.

Labiausiai į pasirengimus būsimums misijoms Rusijoje tarpukariu buvo įsitraukusi Lenkijos Bažnyčia. Tam ruošėsi jėzuitų, marijonų ir kitos vienuolijos. Savaime suprantama, Katalikų Bažnyčia įžvelgė ir daug platesnes apaštalavimo tarp kitų SSRS tautų, ypač rusų, galimybes. Per bolševikų viešpatavimo 20-metį išaugusi nauja karta nebeturėjo religinio gyvenimo patirties, to meto supratimu, buvo atvira religiniams ieškojimams. Bolševikų suskaldyta, bendradarbiavimu su režimu sukompromituota Stačiatikių Bažnyčia, atrodo, pristigs dvasinių jėgų iš naujo atgimti.

Lietuvoje tarpukariu taip pat buvo nemažai kalbama apie misijas būsimoje demokratinėje Rusijoje. Nesant jokių galimybių patekti kitapus „geležinės uždangos“, pradėta sielovada pačioje Lietuvoje. Nuo 1934 m. rusų stačiatikių ir sentikių atvertimu čia rūpinosi speciali popiežiškoji misija, vadovaujama rytų apeigų vyskupo Petro Būčio MIC. Tačiau karo išvakarėse ši misija jau neveikė – P. Būčys 1939 m. buvo išrinktas marijonų kongregacijos generolu ir išvyko į Romą. Prasidėjus sovietinei okupacijai iš Lietuvos išvažiavo ir kiti popiežiškosios misijos nariai.

H. Stehle duomenimis, nuo pirmųjų karo savaitių Rytų Bažnyčių kongregacija Vatikane kartu su jėzuitų, kapucinų ir bazilijonų ordinų generolais pradėjo ruoštis

⁴ H. Stehle, *Tajna dyplomacja Watykanu*, Warszawa, 1993, p. 179–183.

⁵ P. Gaida, *Nemarus mirtingasis. Arkivyskupas Teofilius Matulionis ganytojas, kalinys, kankinys ir laimėtojas*, Roma, 1981, p. 77–80.

⁶ *Arkivyskupas Teofilius Matulionis laiškuose ir dokumentuose*, Vilnius, 2002.

⁷ R. Dzwonkowski, *Kościół katolicki w ZSSR 1917–1939. Zarys historii*, Lublin, 1997, p. 43, 45–49.

⁸ Plačiau apie sovietų valdžios religinę politiką bei jos pasekmes žr.: R. Dzwonkowski, op. cit.; O. Лиценберг, *Римско-католическая Церковь в России*, Саратов, 2001.

apaštalavimui Rusijoje, ieškojo tam kunigų. Anot istoriko, Vatikano kurijos pragmatikai manė būsiant teisinga, jei į okupuotus sovietų rajonus išvyks dvidešimt katalikų kunigų iš Baltijos šalių, kadangi ten jau buvo daug stačiatikių dvasininkų⁹. Nuncijaus Berlyne Cesare Orsenigo paskatintas, Ernstas von Weizsäckeris, Vokietijos valstybės sekretorius, iškėlė šį klausimą Okupuotų rytų kraštų ministerijoje. Tačiau vien faktas, kad šios ministerijos vadovu buvo paskirtas Alfredas Rosenbergas, didžiausias krikščionybės priešas tarp nacionalsocialistų partijos vadovų, sukėlė šoką Vatikane¹⁰.

Lietuvos Bažnyčios vadovai didelių planų organizuoti misijas į Rusiją prasidedant karui, atrodo, neturėjo. Tačiau vyskupas T. Matulionis, matyt, ne be metropolito J. Skvirecko pritarimo 1941 m. rugpjūčio 21 d. parašė laišką popiežiui, kuriame prašė leidimo grįžti į ankstesnes pareigas Rusijoje. T. Matulionio biografija tiesiogiai susijusi su Rusijos katalikais. Jis buvo baigęs Peterburgo dvasinę seminariją, nuo išvenčinimo 1900 m. dirbo įvairiose Mogiliovo arkivyskupijos parapijose (nuo 1910 m. Peterburge). 1923–1925 m. sovietų valdžios įkalintas. 1929 m. vasarį jis buvo slapta konsekruotas Maskvoje titulinio Matregos vyskupu, dar 1928 m. gruodį Vatikano nominuotas Leningrado srities vyskupo Antano Maleckio sufraganu¹¹. Jam beveik neteko eiti šių pareigų – 1929 m. pabaigoje vėl buvo suimtas, beveik po metų ištremtas į koncentracijos stovyklą Solovkų salose. Sovietų Sąjungai pasikeitus su Lietuva politiniais kaliniais, 1933 m. rudenį grįžo į Lietuvą. Karui prasidėjus vyskupas T. Matulionis gyveno Kaune, buvo benediktinių bažnyčios rektorius.

„O dabar, jau žiebiantis vilčiai, vartus nuo bolševizmo užvėrus ir užkalus, Dievui padedant, mano ir Lietuvoje gyvenančių kunigų iš Rusijos širdyse vėl kyla naujas troškimas Kristaus mokymą, Apaštalų Sosto vardu perduodamą, skleisti, apaštalauti“¹², – rašė vyskupas popiežiui, pridėdamas ir 23-jų anksčiau Rusijoje dirbusių lietuvių kunigų sąrašą. Jie jau buvo 50–60 metų amžiaus, bet, anot vyskupo, „visi iš dalies tinkami sielų ganymui Rusijoje“. Pridurdamas, kad metropolitas J. Skvireckas visiškai pritaria šiam darbui ir neabejoja, kad Lietuva teiks kunigus Rusijos katalikams, rašė: „Nors dėl kunigų trūkumo sielų ganymas nelengvas, tačiau, Dievo Apvaizdai padedant, rasis pašaukimų, kurie mūsų seminarijose išlavinti perims apaštalavimą **Rusijai atversti**“¹³ (išryškinta mano – R. L.).

Po vyskupo A. Maleckio mirties (šis taip pat buvo išvykęs iš SSRS, 1935 m. mirė Varšuvoje; vyskupas T. Matulionis ryšių su juo neturėjo, net nežinojo apie jo mirtį¹⁴) vyskupas T. Matulionis formaliai tapo jo įpėdiniu, Leningrado srities apaštalinio administratoriumi. Lietuvoje gyveno dar du trečiajame dešimtmetyje nominuoti apaštališkieji administratoriai, tiesa, neišventinti vyskupais: kunigai Mykolas Juodokas (1891–1959; Kazanės, Samaros ir Simbirsko) ir Julius Gronskis (1877–1944; Sibiro vikariato). Po kalinimo sovietų kalėjimuose jie abu diplomatų pastangomis ketvirtąjį dešimtmetį taip pat ištrūko iš SSRS.

Vatikano valstybės sekretorius kardinolas Luigi Maglione pritarė minėtam vysku-

⁹ H. Stehle, op. cit., p. 180.

¹⁰ Ibid.

¹¹ P. Gaida, op. cit., p. 39.

¹² Vyskupo T. Matulionio 1941 m. rugpjūčio 21 d. raštas popiežiui Pijui XII, *Arkivyskupas Teofilus Matulionis laiškuose ir dokumentuose*, p. 69–70. Laiškas, matyt, buvo išsiųstas tik rugsėjo 22 d., nes kardinolas L. Maglione atsakė į tos dienos laišką.

¹³ Vyskupo T. Matulionio 1941 m. rugpjūčio 21 d. raštas popiežiui Pijui XII, *ibid.*, p. 70.

¹⁴ Ibid., p. 69.

po T. Matulionio prašymui ir nedelsdamas suteikė leidimą vykti į sritis, kurios prieš 1939 m. rugsėjį priklausė SSRS. Kauno ir Panevėžio vyskupijų kunigai, norintys vykti į Rusiją, turėjo gauti savo vyskupų leidimą¹⁵. Vyskupas T. Matulionis gavo labai plačius sielovados administravimo įgaliojimus¹⁶.

Organizuodamas misijas vyskupas T. Matulionis atsidūrė Vilniaus arkivyskupo metropolito Romualdo Jalbžkovskio jurisdikcijoje. Mat 1941 m. rugsėjo 10 d. Vatikano valstybės sekretorius L. Maglione per nuncijų L. Centozo suteikė jam Mogiliovo arkivyskupijos (ji apėmė visą europinę Rusiją ir Baltarusijos rytinę teritoriją) ir Minsko vyskupijos apaštalinio administratoriaus pareigas. Vatikano pasirinkimą, matyt, nulėmė tai, kad Vilniaus arkivyskupija ribojosi su Baltarusija – iš čia lengviausia buvo pasiųsti kunigus. Tačiau neatsižvelgta, kad vokiečiams įvedus Lenkijoje ypač griežtą okupacinį režimą ir žinant jų priešišką požiūrį į dvasininkus (taip pat ir Vilnijoje), negalėjo būti net kalbos apie lenko vyskupo derybas su nacių valdžia dėl lenkų kunigų siuntimo į Rytus. Neatsižvelgta ir į karo aplinkybes, nesvarstyta apie karo baigtį. Matyt, pergalingas vermachto žygiavimas į Rytus 1941–1942 m. nekėlė abejonių dėl greito SSRS žlugimo, negalvota, kad su okupantais susiję misionieriai gali kelti pavojų negausiems kitataučiams katalikams.

Metropolitas R. Jalbžkovskis surado išeitį – susisiekė su vyskupais T. Matulioniu ir Boleslovu Sloskanu, ragindamas juos pasirūpinti minėtoms vyskupijoms priklausančių kunigų sugrąžinimu¹⁷. Latvi kunigą B. Sloskaną 1926 m. slapta Leningrade išventino vyskupu M. d’Herbigny ir paskyrė Mogiliovo arkivyskupijos bei Minsko vyskupijos apaštalinio administratoriumi, tačiau netrukus jis buvo įkalintas konclageryje Solovkų salose. 1933 m. Latvijai pasikeitus su SSRS politiniais kaliniais, jis išvyko į Rygą.

T. Matulionis kreipėsi į visus Lietuvos vyskopus, prašydamas informuoti Rusijos vyskupijoms pavaldžius kunigus apie apaštalinio administratoriaus pageidavimą, taip pat išleisti į misijų darbus kitus kunigus, sutinkančius „nors laikinai pasidaruoti išlaisvintose Rusijos srityse“¹⁸.

Lietuvos vyskupai iniciatyvą išsiųsti kunigus į misijas sutiko gana skeptiškai ir atsargiai. Kauno arkivyskupas metropolitas patarė „dėl kai kurių aplinkybių per daug neskubėti“ ir tartis su pačiais Mogiliovo arkivyskupijai bei Minsko vyskupijai priklausančiais kunigais. Vis dėlto norintiems grįžti Rusijon žadėjo nedaryti jokių kliūčių¹⁹. Iš Vilkaviškio vyskupijos norą vykti Rusijon pareiškė tik vienas kunigas (Simno vikaras Pranciškus Lingys²⁰; tai buvo jaunosios kartos kunigas (1904–1975), Rusijoje nie-

¹⁵ Kardinolo L. Maglione 1941 m. spalio 4 d. raštas vyskupui T. Matulioniui, *LVI*A, f. 1671, ap. 5, b. 109, l. 23.

¹⁶ Kardinolo L. Maglione 1941 m. spalio 4 d. rašto vyskupui T. Matulioniui priedas (spalio 2 d. pasirašyti įgaliojimai), *ibid.*, f. 1650, ap. 1, b. 239, l. 45–49.

¹⁷ Arkivyskupo M. Reinio 1941 m. spalio 14 d. ir metropolito R. Jalbžkovskio spalio 21 d. raštai vyskupui T. Matulioniui, *Arkivyskupas Teofilus Matulionis laikuose ir dokumentuose*, p. 95, 98.

¹⁸ Vyskupo T. Matulionio 1941 m. spalio 31 d. raštas Kaišiadorių, Telšių, Panevėžio, Vilkaviškio vyskupams bei Kauno arkivyskupui metropolitui, *ibid.*, p. 101.

¹⁹ Kaišiadorių vyskupijos kurijos sekretoriaus St. Ūsorio 1941 m. gruodžio 10 d. raštas vyskupui T. Matulioniui, *ibid.*, p. 103.

²⁰ Vilkaviškio vyskupijos kurijos kanclerio kanauninko V. Vizgirdos 1941 m. gruodžio 3 d. raštas vyskupui T. Matulioniui, *ibid.*, p. 102.

kada nebuvo). Panevėžio vyskupijoje buvo 4 iš Rusijos grįžę kunigai, kurie į apaštalinio administratoriaus paraginimą neatsiliepė, bet važiuoti į Rusiją pasišovė šios vyskupijos kunigas Juozapas Bardišauskas²¹. Šilalėje gyvenęs 50-metis kunigas M. Juodokas, Kazanės, Samaros ir Simbirsko apaštalinis administratorius, vykti į Rusiją atsisakė. „Tada galvosiu, kai jau bus laisvi Petrapilis ir Maskva“²², – atsakė vyskupui. Baisogaloje klebonavęs 64 metų amžiaus kun. J. Gronskis, atrodo, neatsiliepė. Galbūt nepatikėjo, kad vokiečiams pavyks užimti jo vikariatą – vakarų Sibiro ir Vidurinės Azijos teritoriją.

Arkivyskupas R. Jalbžikovskis, nelaukdamas okupacinės valdžios sutikimo, į Baltarusiją pasiuntė apie 30 kunigų, tačiau visi jie po poros mėnesių buvo sugrąžinti atgal, keli vokiečių suimti ir nužudyti²³. Matyt, todėl vyskupas T. Matulionis pirmiausia stengėsi išsirūpinti oficialų karinės ar civilinės vokiečių valdžios leidimą, kunigų vykimą pristatydamas kaip grįžimą į savo buvusias parapijas. 1941 m. žiemą jo įgaliotas kunigas Zenonas Ignatavičius įteikė vokiečių karinių pajėgų štabui prašymą leisti nuvykti T. Matulioniui į Leningradą. Dėl pavojaus vyskupo gyvybei kariškiai tokio leidimo nedavė²⁴. 1942 m. vasario 25 d. vyskupas išsiuntė raštus Ostlando reichskomisarui Rygoje ir Minsko generalkomisarui, kuriuose informavo apie religinę padėtį Rusijoje ir prašė leidimo jam su kitais kunigais grįžti dirbti tarp išlikusių katalikų²⁵. Į šiuos prašymus buvo gauti lakoniški neigiami atsakymai²⁶. „Pro memoria“ apie kunigų pasiryžimą grįžti į savo parapijas vyskupas T. Matulionis pasiuntė ir į Berlyną Ostlando ministrui A. Rosenbergui. „Mes manome, kad neklystame spėdami, jog ir vokiečių vyriausybė įvertina Katalikų Bažnyčios bendradarbiavimą kovoje su ateistine komunistine ideologija“²⁷, – rašė vyskupas, tačiau ministras nieko neatsakė²⁸.

Leidimo vykti į okupuotas sritis negavo ir vyskupas B. Sloskanas. Jo pasiūstas iš Rygos seminarijos olandas jėzuitas Minske vokiečių buvo sulaikytas ir tuojau išsiųstas atgal²⁹.

Aukščiausioji Vokietijos reicho valdžia buvo apsisprendusi neįleisti į okupuotas sritis katalikų misionierių. Jau 1941 m. rugpjūčio 16 d. imperijos saugumo vyriausiosios valdybos viršininkas Rainchardas Geidrichas operatyviniame įsakyme nurodė fiurerio direktyvas religiniu klausimu: „Katalikų Bažnyčia visomis priemonėmis sieks įtakos užimtų sovietinės valstybės sričių gyventojams, atitolinti juos nuo Stačiatikių

²¹ Kunigo J. Bardišausko 1941 m. lapkričio 6 d., 1942 m. sausio 26, 27 d. raštai vyskupui T. Matulioniui, *ibid.*, p. 114–116.

²² Nedatuotas kunigo M. Juodoko raštas vyskupui T. Matulioniui, *ibid.*, p. 119.

²³ Vyskupo T. Matulionio 1942 m. sausio 5 ir liepos 17 d. laiškas kunigui Vincentui Dainiui, P. Gaida, *op. cit.*, p. 233–236.

²⁴ K. Jūra, *Monsinjas*, Brooklyn, 1979, p. 136–137.

²⁵ Vyskupo T. Matulionio 1942 m. vasario 25 d. raštai Ostlando reichskomisarui Rygoje ir Minsko generalkomisarui, *Arkivyskupas Teofilus Matulionis laiškuose ir dokumentuose*, p. 104–105.

²⁶ Generalinio komisaro Gudijai 1942 m. kovo 9 d. ir Ostlando reichskomisaro kovo 15 d. raštai vyskupui T. Matulioniui, *ibid.*, p. 107, 108.

²⁷ T. Matulionio nedatuotas „Pro memoria“ Rytų krašto generalkomisarui, *ibid.*, p. 82–83.

²⁸ P. Gaida, *op. cit.*, p. 79.

²⁹ T. Matulionio 1942 m. sausio 5 d. laiškas kun. Vincentui Dainiui, *ibid.*, p. 234.

Bažnyčios ir paskatinti sąjungai su Roma. Bet kokiomis aplinkybėmis šiems mėginimams reikia kliudyti. Ten, kur atskirose vietovėse dirba katalikų arba unitų dvasininkas, reikia siekti, kad jo veikla būtų maksimaliai apribota. Visi katalikų ir unitų dvasininkai, kurie pateks į sovietines rusų sritis, nepaisydami draudimo dvasininkams ten įvažiuoti, turi būti labai greitai išsiunčiami į jų gimtąsias šalis³⁰.

1941 m. rugsėjo 3 d. A. Rosenbergo parengtuose nurodymuose Ostlando vokiečių valdžios įstaigoms buvo uždrausta emigrantams ir bažnytinių organizacijų pasiuntiniams vykti į okupuotus kraštus, tuo siekiant uždrausti Bažnyčios misionierišką veiklą³¹. Vokiečių armijose buvo daug įvairių tautybių ir konfesijų kapelionų. Tačiau rugpjūčio–lapkričio mėn. Vermachto vadovybė griežčiausiai uždraudė jiems (ne tik vokiečiams, bet ir italams, vengrams, slovakams) palaikyti kontaktus su civiliais gyventojais, pastariesiems – dalyvauti kariams skirtose pamaldose. H. Stehle duomenimis, Rytų Bažnyčių kongregacijos prefektui kardinolui Eugene Tisserant pavyko pasiųsti į okupuotas Rusijos sritis tik 8 rytų apeigų kunigus, „užmaskuotus“ italų armijos vertėjais, tik 5 jų viešai laikė pamaldas³².

Tiesa, kai kurie kariuomenės kapelionai nepaisydavo kategoriško draudimo aptarnauti civilius gyventojus. Antai lietuvių savisaugos batalionų kapelionas Z. Ignatavičius, gyvenęs Minske ir privalėjęs apsiriboti vien Baltarusijoje buvusių lietuvių karių sielovada, plačiai apaštalavo tarp vietos katalikų. Jam atvykstant į dalinius, šių vadai informuodavo gyventojus ir kapelionas dažniausiai laikydavo dvejus Mišias – kariams ir civiliams gyventojams. Pastariesiems suteikdavo sakramentus – krikštydavo, lankydavo ligonius ir kt., katechetų padedamas rengdavo vaikus komunijai³³. Minske Z. Ignatavičius su parapijiečių pagalba suremontavo katedrą (sovietiniais metais joje veikė remonto dirbtuvės), kuri 1943 m. buvo iškilmingai pašventinta. Z. Ignatavičiaus liudijimu, kiti karo kapelionai, ypač ne vokiečių tautybės, taip pat nevengė patarnauti to prašantiems gyventojams. Tai buvo rizikinga, jis pats ne kartą tardytas³⁴.

Vokiečių okupuotose srityse lankėsi ir daugiau lietuvių kunigų. Rytų fronte kariaujančius lietuvių savisaugos batalionų karius aplankydavo kapelionai (Jonas Normantas, Juozas Panavas³⁵), pavieniai kunigai³⁶, tačiau retai išvykdami į Rytus jie, matyt, neturėjo ryšių su vietos gyventojais ir tarp jų neapaštalavo.

³⁰ 1941 m. rugpjūčio 16 d. operatyvinis įsakymas Nr. 10 „Požiūris į bažnytinių klausimų užimtose Sovietų Sąjungos srityse“, М. Шкаровский, *Политика Третьего рейха по отношению к Русской Православной Церкви в свете архивных материалов 1935–1945 годов* (сборник документов), Москва, 2003, с. 184.

³¹ A. Bubnys, Vokiečių politika Lietuvoje Bažnyčios ir religijos atžvilgiu (1941–1944), *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 1999, t. 14, p. 210.

³² H. Stehle, op. cit., p. 181.

³³ Z. Ignonis, *Praeitis kalba. Dienoraščiniai užrašai. Gudija. 1941–1944*, Brooclyn, 1980.

³⁴ Ibid., p. 36, 114.

³⁵ Pamaldos Rytų fronto kariams, *Ateitis*, 1944 03 17, Nr. 65, p. 6 (Šančių igulos bažnyčios rektorius Normantas 1943 m. gruodžio – 1944 m. vasario mėn. laikė pamaldas lietuviams kariams); Karo kapelionas kun. Panavas lanko Rytuose mūsų karius, *Naujoji Lietuva*, 1942 09 27, p. 8.

³⁶ Kunigo L. Lukošiuo 1943 m. liepos 6 d. raštas vyskupui T. Matulioniui, *Arkivyskupas Teofilus Matulionis laiškuose ir dokumentuose*, p. 86. Kauno kunigų seminarijos vicerektorius kunigas Leonas Lukošius pranešė vyskupui T. Matulioniui 1942 m. vasarą aplankęs 5 savisaugos batalionus, kariams pasakęs viešas kalbas ir pamokslus, „drąsindamas juos kovoje su bolševizmu“.

Nacių priešišumą įvairių konfesijų misionieriams skatino ir ideologiniai, ir politiniai veiksniai. Nacionalsocializmo ideologija niekino religingumą, ypač krikščionybę, dėl žydiškų ištakų. Pasaulėžiūrinė ir ideologinė konkurencija vertė nacistinės Vokietijos vadovus riboti Bažnyčių įtaką. Karui pasibaigus nacionalsocialistų pergale, Bažnyčių, matyt, laukė panašus likimas kaip stalininėje SSRS. Įdomu, kad okupacinei valdžiai aklai vykdant saugumo instrukcijas, net vokiečiams kolonistams Lietuvoje 1942–1944 m. nepavyko atgaivinti evangelikų parapijų ir išsirūpinti savo bendruomenėms kunigų, griežčiausiai drausta ruošti jaunuolius konfirmacijai³⁷.

Katalikų misionierių vykimą į Baltarusiją stabdė ne vien vokiečiai, bet ir baltarusių administracija. Savo kultūrą jie siejo su Stačiatikių Bažnyčios paveldu, katalikybę laikė „lenkiška“ religija, todėl nenoriai kalbėta apie kunigų išleidimą, toleruoti tik baltarusių tautybės kunigai. Lenkų ir lietuvių kunigams pastarieji atrodė esą pavojingi baltarusių nacionalistai, formuojantys tautinę savimonę regione, į kurią reikštos jų politinių lyderių teritorinės pretenzijos. Okupacinės valdžios atsisakymas įleisti katalikų misionierius, be abejonės, užkirto kelią tautiniams ir religiniams konfliktams. O jų būta iš pat pradžių – metropolitas R. Jalbžkovskis 1941 m. rudenį suspendavo du baltarusius kunigus, kurie savanoriškai be jo leidimo išvyko į Minską³⁸. 1941 m. lapkritį Borisove buvo sušaudytas kunigas Henrikas Hlebovičius, kurį vokiečiams įdavė baltarusių nacionalistai, nepatenkinti jo sielovada lenkų kalba³⁹. Tokių aukų buvo labai daug. Lenkų istorikas kunigas Teodoras Krahelis, tyrinėjantis savo tėvynainių dvasininkų žuvimo aplinkybes Antrojo pasaulinio karo metais, dažniausiai apibendrina, kad jie mirė dėl to, kad „buvo kunigai ir lenkai“⁴⁰.

Tuo tarpu Rusijoje katalikų misionierių laukė neišvengiamas susidūrimas su sovietiniais partizanais, kurių ginkluotas pasipriešinimas okupantams ir jų kolaborantams buvo labai stiprus. Jie persekiojo net stačiatikių šventikus, kuriuos kvietėsi ir rėmė dauguma vietos gyventojų. Kita vertus, karas sužadino ne tik religines, bet ir nacionalistines, patriotines rusų nuotaikas. Į tėvynę grįžo emigrantų organizacijų veikėjai, pagrindyje skleidę Rusijos valstybės atkūrimo idėją. Tokiomis aplinkybėmis katalikų misionieriai labai rizikuodami galėjo patarnauti katalikams, tačiau sunku įsivaizduoti labiau netinkamą metą „Rusijai atversti“.

Nepaisant kategoriško vokiečių valdžios atsisakymo įleisti misionierius, šios idėjos Lietuvoje nebuvo atsisakyta, ieškota būdų ją realizuoti. Vyskupas T. Matulionis iki karo pabaigos neprarado vilties, kad vokiečių politika pasikeis ir lietuviams kunigams bus leista vykti į Rusiją. Jis rinko bažnytinį inventorių (liturginius daiktus: monstrancijas, arnotus), maldaknyges ir katekizmus⁴¹. Kelionei į Rytus buvo sutelkęs maždaug 33 kandidatus⁴². Tikriausiai viltasi, kad atgimstant religiniam gyvenimui patys gyven-

³⁷ A. Hermann, *Lietuvių ir vokiečių kaimynystė*, Vilnius, 2000, p. 263–269.

³⁸ R. Jalbžkovskio 1942 m. vasario 14 d. raštas kardinolui L. Maglione, *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les pays Baltes, 1939–1945*, 1967, pt. 2, p. 532.

³⁹ T. Krahel, *Śługa Boży Ks. Henryk Hlebowicz*, *Czas Miłosierdzia* (On Line), <http://www.bialystok.opoka.org.pl/czas/arch8/art/henryk.htm>.

⁴⁰ T. Krahel, Ks. Adam Masiulonis (1911–1942), *Czas Miłosierdzia* (On Line), <http://www.bialystok.opoka.org.pl/czas/arch26/art/krahel/htm>.

⁴¹ Vyskupo T. Matulionio 1942 m. pabaigoje rašytas raštas vyskupui K. Paltarokui, *Arkiyvykupas Teofilus Matulionis laikybose ir dokumentuose*, p. 94 ir kt.

⁴² T. Matulionio 1942 m. liepos 17 d. laiškas kun. V. Dainiui, P. Gaida, op. cit., p. 235.

tojai, jų savivaldos įstaigos darys spaudimą okupacinei valdžiai ir ši pagaliau leis atkurti katalikų parapijas.

Spaudimą vokiečių okupacinei valdžiai Baltarusijos katalikų vardu mėgino daryti Vilnijai remti komitetas⁴³. Vyskupas T. Matulionis 1942 m. liepos mėn. gavo šio komiteto raštą, raginantį į vakarines ir rytines Baltarusijos sritis pasiųsti kunigus, turinčius „sveiką tautinę nuovoką“, mokančius gudų, rusų arba lenkų kalbas. Atsakydamas vyskupas prašė šį komitetą išrūpinti kompetentingų vokiečių administracijos organų leidimą 33 lietuviams kunigams vykti į Rytų Gudiją aptarnauti dvasinius tikinčiųjų reikalus⁴⁴. Toks leidimas neduotas.

Vilniaus metropolitas R. Jalbžkovskis taip pat vylėsi, kad vokiečiai panaikins kliūtis sielovadai Rytuose. 1942 m. vasarį jis pranešė Vatikanui, kad daug arkivyskupijos kunigų pasiruošę laukia leidimo vykti į išlaisvintas Rusijos teritorijas. Buvo parinkti iš ten kilę arba seniau ten dirbę kunigai, visi labai gerai rusiškai arba „baltarusių dialektu“ kalbantys. Metropolitas užtikrino, kad jie „pasiruošę darbuotis vien sielų gelbėjimui, tautiniai, šovinistiniai dalykai jiems svetimi“⁴⁵. Netrukus, kovo mėn., metropolitas gestapo buvo suimtas ir išvežtas į Marijampolę. 1942 m. birželį kardinolas L. Maglione teiravosi jo įpėdinio arkivyskupo M. Reinio, kaip metropolitas organizavo apaštalavimą, ar buvo paskyręs šiai veiklai koordinuoti vikarą ar delegatą⁴⁶. Toks asmuo, matyt, nebuvo paskirtas, vėliau Baltarusijos katalikų sielovada rūpinosi arkivyskupas M. Reinys. Jis kreipėsi į Ostlando komisarą, prašydamas leidimo pasiųsti kunigus į Baltarusijos generaliniam komisariatui priklausančią vyskupijos dalį⁴⁷. Leidimo negauta, dar daugiau – 1943 m. vasarį okupacinė valdžia apribojo Vilniaus arkivyskupo jurisdikciją teritorija, įeinančia vien į Lietuvos generalinį komisariatą. Arkivyskupas informavo Vatikaną, kad „plačiai ir argumentuotai“ atsakęs komisarui, jog arkivyskupijos ribų keitimas priklauso tik Apaštalo Sosto kompetencijai, tad šio įsako nepaisęs. Vis dėlto jis negalėjo pasiųsti kunigų ne tik į Baltarusijos (su centru Minske), bet ir Rytų Prūsijos (Baltstogė) generalinio komisariato parapijas⁴⁸.

Vokiečių politika ėmė keistis tik karo pabaigoje. Nors aukštesnysis SS saugumo vadas Ostlande 1944 m. sausį galutinai uždraudė įleisti į Rytų kraštus bet kokių kunigų, Baltarusijai padaryta išimtis. 1943 m. gruodį ten leista įvažiuoti katalikų kunigams iš

⁴³ Šis komitetas veikė 1942 m. Jį sudarė lietuviai inteligentai, įvairių politinių srovių atstovai, diskutavę apie galimas Lietuvos valstybės rytines sienas, gudiškų istorinės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijų integravimą.

⁴⁴ Vilnijai remti komiteto pirmininko B. Paukščio 1942 m. liepos 8 d. raštas vyskupams V. Brizgiui, T. Matulioniui, jėzuitų ir marijonų provincijolams ir kunigui Gutauskui; vyskupo T. Matulionio liepos 13 d. atsakymas komitetui, *Arkivyskupas Teofilus Matulionis laiškuose ir dokumentuose*, p. 110–111, 112.

⁴⁵ Arkivyskupo R. Jalbžkovskio 194 m. vasario 14 d. raštas kardinolui L. Maglione, *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les pays Baltes, 1939–1945*, 1967, pt. 2, p. 535.

⁴⁶ Kardinolo L. Maglione 1942 m. birželio 17 d. raštas arkivyskupui M. Reiniui, *ibid.*, p. 593.

⁴⁷ Arkivyskupo M. Reinio 1943 m. sausio 18 d. raštas kardinolui L. Maglione, *ibid.*, p. 709.

⁴⁸ Arkivyskupo M. Reinio 1943 m. birželio 23 d. raštas kardinolui L. Maglione, *ibid.*, p. 815–816.

Lietuvos ir Lenkijos⁴⁹. Tai, matyt, buvo susiję su vokiečių sprendimu artėjant frontui išplėsti Baltarusijos Centrinės Tarybos teises ir pelnyti daugiau gyventojų pasitikėjimo. Tačiau dėl baltarusių politikų priešiško „lenkiškai“ katalikų parapijose ir vėliau stigo dvasininkų. Kapelionas Z. Ignatavičius, iki 1944 m. birželio vidurio buvęs Minske, mini tik vieną iš Vilniaus atvykusį baltarusį kunigą Stutovičių⁵⁰.

INSTITUTUM RUSSICUM VEIKLA KAUNE 1942–1944 M.

Iš pradžių atsargiai daugumos Lietuvos Bažnyčios vadovų svarstyti apaštalavimo Rusijoje projektai netrukus įgavo platų užmojį. 1942 m. sausį tarpdiecezinėje Kauno seminarijoje buvo įsteigtas Institutum Russicum, kurio įsteigimo idėja, matyt, ir kilo šioje seminarijoje. 1941 m. lapkričio 25 d. vykusiame VDU Teologijos fakulteto ir Kauno dvasinės seminarijos profesūros posėdyje instituto nariais steigėjais pasirašė vyskupas T. Matulionis ir dar 27 prelatai, kanauninkai, vienuoliai ir kunigai⁵¹ – tikriausiai visi minėto posėdžio dalyviai. Platesnei auditorijai instituto idėja, matyt, buvo pristatyta gruodžio 14 d., kai dr. Jonas Gutauskas vedė seminarijoje disputą „Misijos į Rytus“⁵².

Arkivyskupui metropolitui J. Skvireckui pritarus instituto steigimui, parengiamoji komisija parengė jo statutą ir 1942 m. sausio 12 d. Kauno tarpdiecezinėje seminarijoje sušaukė iškilmingą steigiamąjį susirinkimą. Jame buvo priimtas laikinasis Institutum Russicum statutas ir sudaryta instituto vadovybė (pirmininku išrinktas VDU Teologijos filosofijos fakulteto dėstytojas kunigas Jonas Gutauskas, vicepirmininku – seminarijos vicerektorius Leonas Lukošius, sekretoriumi – Juozas Grigaitis, išdinininku – Mykolas Bugenis ir propagandos vedėju – Ladas Tulaba⁵³). Statuto projektą netrukus peržiūrėjo ir redagavo visi Lietuvos vyskapai.

Statute pažymėta, kad instituto tikslas yra „Bažnyčios vienybės akcija, ypač Rusijoje“. Institutas įsipareigojo suburti vykstančius apaštalauti į Rusiją ir ten jau dirbančius kunigus, aprūpinti juos literatūra, liturginėmis priemonėmis, lėšomis; rūpin-

⁴⁹ A. Hermann, op. cit., p. 266.

⁵⁰ Z. Ignonis, op. cit., p. 284.

⁵¹ Kanauninko Prano Penkauskio, kunigų M. Vaitkaus ir J. Gutauskio 1941 m. gruodžio 22 d. raštas Kauno arkivyskupui metropolitui J. Skvireckui, *LVI*A, f. 1671, ap. 5, b. 243, l. 54–55. Nariai steigėjai: vyskupas T. Matulionis, profesorius prelatas Kazimieras Šaulys, profesorius prelatas Aleksandras Grigaitis, profesorius prelatas Blažiejus Čėsnys, prelatas Stasys Jokūbauskis, seminarijos rektorius dr. Stasys Gruodis SJ, vicerektorius dr. L. Lukošius, prefektas dr. Vytautas Mankeliūnas, kanauninkas dr. Stasys Ūsoris, kanauninkas doc. P. Penkauskas, kanauninkas M. Vaitkus, kanauninkas dekanas Feliksas Kapočius, kanauninkas Mečislovas Sandanavičius, kanauninkas Juozas Meškauskas, t. R. Blažys SJ, t. dr. J. Grigaitis MIC, t. Benediktas Bagdonas OFM, t. R. Macelis OFM Cap, kunigas dr. P. Petraitis, kun. Vincentas Mieleška, kun. Ladas Tulaba, kun. P. Kučinskas, kun. Vytautas Balčiūnas, kun. Paulius Juknevičius, kun. M. Bugenis, Br. Sakalauskas, kun. Stanislovas Kiškis, dr. J. Gutauskas.

⁵² Kauno tarpdiecezinė kunigų seminarija 1941–1942 mokslo metais, *LVI*A, f. 1650, ap. 1, b. 337, l. 207.

⁵³ Pirmininko kunigo J. Gutauskio 1943 m. spalio 1 d. Institutum Russicum veikimo nuo 1942 m. rugsėjo 25 d. iki 1943 m. spalio 1 d. apyskaita, *Lietuvos istorijos instituto rankraščių skyrius*, Vyskupo Teofilio Matulionio fondas, nenumeruota.

tis labiausiai reikalingų religinio turinio knygų leidyba; lavinti kursuose norinčius Rusijoje dirbti pasauliečius, moteris ir vyrus, ir taip parengti kunigams pastoracijos darbo padėjėjų (katechetų, mokytojų, įvairių prieglaudų ir vaikų darželių vedėjų, bažnyčių tarnų ir t. t.); padėti nuvykti į Rusiją tiems, kurie norės ten dirbti ir kt. „Institutas visus savo darbus atlieka ir narius auklėja, respektuodamas ortodoksų tautinę individualybę, pagerbdamas jų tikėjimą ir ypač liturgiją“⁵⁴, – pabrėžė statutas. Institutas „kol kas“ turėjo veikti kaip bažnytinė brolija; jo globėjas buvo šv. Juozapas Kuncevičius (XVII a. stačiatikių nužudytas unitų arkivyskupas).

Bene pirmasis instituto renginys buvo minėjimas „Dies Orientalis“ – vasario 1 d. seminarijos studentams kunigas M. Bugenis perskaitė paskaitą „Komunizmas ir religija“, po kurios bazilikos choras pagiedojo būdingų rytų apeigų liturginių giesmių⁵⁵. 1942-ųjų pradžioje beveik pusė seminaristų lankė neprivalomus rusų kalbos kursus (į pradedančiųjų ir pramokusių grupes paskirstytus klierikus du kartus per savaitę mokė prelatas Stasys Jokūbauskis ir kun. M. Bugenis). Kitais mokslo metais rusų kalbos kursą dėstė kan. Mykolas Vaitkus, lankančiųjų sumažėjo iki 25.

Realiai instituto veikla prasidėjo tikriausiai nuo naujųjų mokslo metų pradžios – 1942-ųjų rudenį. Tuo metu jis turėjo 70 narių. Buvo rengiama literatūra – rašomos brošiūros, į rusų kalbą išverstas pirmasis vyskupo Kazimiero Paltaroko „Sakyklai vadovo“ tomas, ruošiasi išversti ir kitus tomus⁵⁶.

1942 m. spalio 24 d. seminarijoje įsteigtas orientalistų būrelis, kurį lankė 27 nariai (vadovas prof. J. Gutauskas). Jame nagrinėta Rytų Bažnyčios doktrina, esama būklė, liturgija. Institutas turėjo penkis stipendininkus, už kuriuos mokėjo mokslo ir išlaidų mokestį (trys jų studijavo teologiją, du – filosofiją). Instituto pajamos sudarė 7200, o išlaidos – ir 2002 reichsmarkes (RM)⁵⁷.

Iš kur institutas gavo pajamų? Visose Lietuvos parapijose karo metais rinktos aukos „misijoms“, „misijoms Rusijoje“. Dalis šių sumų pasiekdavo arkivyskupijos „Piae Unionis a Propagatione Fidei“ (pvz., nuo 1941 m. iki 1943 m. pabaigos vien Panevėžio vyskupijos bažnyčiose misijų reikalams buvo surinkta gana stambi suma – 28.473,57 RM⁵⁸). Dalis pinigų buvo skiriama būtent „Rusijos misijų reikalams“ (pvz., vyskupas T. Matulionis 1942 m. vasarą iš Panevėžio vyskupijos kurijos gavo 5754 RM⁵⁹). Galbūt Institutum Russicum Kaune materialiai parėmė ir Vatikanas. Antai 1942 m. rudenį Rytų Bažnyčių kongregacija per kunigą Francą Helwegoną (olandą, 1937–1940 m. dirbusį rytų apeigų misijoje Kaune) perdavė 1067,71 RM rytų apeigų reikalams⁶⁰.

⁵⁴ Institutum Russicum statutas, *ibid*.

⁵⁵ Kauno tarpdiecezinė kunigų seminarija 1941–1942 mokslo metais, *LVI*A, f. 1650, ap. 1, b. 337, l. 208.

⁵⁶ Pirmininko kunigo J. Gutausko 1943 m. spalio 1 d. Institutum Russicum veikimo nuo 1942 m. rugsėjo 25 d. iki 1943 m. spalio 1 d. apyskaita, *Lietuvos istorijos instituto rankraščių skyrius*, Vyskupo Teofilio Matulionio fondas, nenumeruota.

⁵⁷ *Ibid*.

⁵⁸ Panevėžio vyskupijos generalvikaro 1943 m. gruodžio 9 d. raštas „Piae Unionis a Propagatione Fidei“ direktoriui kan. P. Šidlauskui, *LVI*A, f. 1650, ap. 1, b. 492, l. 69.

⁵⁹ Vyskupo T. Matulionio 1942 m. liepos 27 d. raštas Panevėžio vyskupijos kurijai, *LVI*A, f. 1650, ap. 1, b. 329, l. 6.

⁶⁰ Arkivyskupo J. Skvirecko 1942 m. rugsėjo 24 d. raštas nuncijui C. Orsenigo, *LVI*A, f. 1671, ap. 5, b. 110, l. 43.

Deja, informacijos apie vėlesnę instituto veiklą aptikti nepavyko. Jis tikriausiai gyvavo iki pat 1944 m. vasaros, nes aukos „misijoms Rusijoje“ Lietuvos parapijoje rinktos iki pat antrosios sovietų okupacijos pradžios.

STAČIATIKIŲ BAŽNYČIOS MISIJOS

Vokiečiams Vilniuje uždarius universitetą ir seminariją, arkivyskupas M. Reinys stebėjosi, kad civilinė vokiečių valdžia leido Lietuvos stačiatikių metropolitui, Latvijos ir Estijos egzarchui Sergijui atidaryti dvasinę seminariją, nors mieste tebuvo 6355 rusai⁶¹. Iš tiesų Vilniuje atidaryti dvasiniai kursai rengė dvasininkus ne Lietuvos stačiatikių vyskupijai, bet SSRS šiaurės vakarų regionui, kuriame gyveno apie 2 mln. žmonių.

Kaip jau minėta, vokiečių valdžia netrukė Stačiatikių Bažnyčios misijoms okupuotose SSRS srityse. Ši Bažnyčia 3–4-ajame dešimtmetyje SSRS taip pat buvo beveik likviduota – nebuvo dvasinių seminarijų, vienuolynų, 1935 m. Maskvos patriarchija buvo priversta likviduoti Šv. Sinodą (beveik visi vyskupai buvo represuoti – karo pradžioje Rusų Stačiatikių Bažnyčią valdė iš viso 4 ordinarai). Ypač žiaurios represijos prieš Stačiatikių Bažnyčią SSRS vyko 1937–1938 metais. Istoriko Michailo Škarovskio duomenimis, vien 1937 m. buvo likviduota apie 70 vyskupijų ir vikariatų, sušaudyta apie 60 vyskupų, areštuota apie 150 tūkst. šventikų, iš kurių 80 tūkst. sušaudyta; uždaryta apie 8 tūkst. cerkvių⁶². Baltarusijos SSR teritorijoje, kuri, kaip ir Lietuva, priklausė Ostlando komisariatui, karo išvakarėse nebuvo nei vieno stačiatikių vyskupo, veikė tik dvi cerkvės⁶³ (1937 m. dar veikė 400, o 1400 jau buvo uždarytos⁶⁴).

Vokiečiams giliai įsiskverbęs į vakarinę SSRS dalį, ne tik nacionaliniuose pakraščiuose (Baltarusijoje, Ukrainoje), bet ir Rusijoje prasidėjo religinis atgimimas. Jo mastas prilyginamas antram Rusijos krikštui – buvo atidaryta tūkstančiai cerkvių, krikštijosi šimtai tūkstančių vaikų ir saugusiųjų (dešimtimis iš karto), vėl ėmė veikti vienuolynai, dvasiniai kursai⁶⁵. Vokiečiams toks religinių, jau savaimė ateistiniame sovietų režimui opozicinių pažiūrų skatinimas buvo labai priimtinas. Dvasininkija – nuosekliausiai bolševikų režimo naikintas luomas – buvo potencialiai lojaliausia, tad jos įtaka aktyviai naudotasi propagandiniame fronte.

Atgaivinant stačiatikių religinį gyvenimą okupuotame SSRS šiaurės vakarų regione, didžiausią vaidmenį suvaidino „Stačiatikių misija išvaduotose Rusijos srityse“,

⁶¹ Arkivyskupo M. Reinio 1943 m. birželio 23 d. raštas kardinolui L. Maglione, *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les pays Baltes, 1939–1945*, t. 2, p. 816.

⁶² М. Шкаровский, *Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах)*, Москва, 2000, с. 92–93.

⁶³ Официальный портал Белорусской Православной Церкви, <http://www.church.by/resourse/Dir0158/Dir0159/Page0171.html>.

⁶⁴ Д. Поспеловский, Сталин и Церковь: „конкордат“ 1943 г. и жизнь Церкви, *Континент*, 2000, № 103, <http://magazines.russ.ru/continent/2000/103/pos-pr.html>.

⁶⁵ Архиепископ Афанасий Мартос, *Белорусь в исторической, государственной и церковной жизни*, Минск, 2000, с. 324.

atidaryta 1941 m. rugpjūtį. Jos veikla apėmė Leningrado, Pskovo ir Novgorodo sritis, misijos centras įsikūrė Pskove. Teritorijoje, kurioje gyveno apie du milijonus žmonių, buvo atgaivinamos sovietų valdžios likviduotos stačiatikių parapijos, atidaromos cerkvės, mokyklose pradėta mokyti tikybos, organizuoti suaugusiųjų katekizavimo kursai, imta transliuoti religines radijo laidas⁶⁶. Apie šios misijos veiklą daug rašyta ir teberašoma rusų istoriografijoje, emigracijoje, išleista daug atsiminimų. Sovietiniai istorikai misijos darbuotojus kaltino kolaboravimu su naciais, tėvynės išdavimu⁶⁷. Tuo tarpu gausioje dabartinėje rusų istorinėje literatūroje misijos veikla vertinama bemaž visiškai priešingai. Akcentuojamas misijos paskatinto religinio atgimimo mastas, šventikų patriotizmas, ieškoma jų ryšių su sovietiniais partizanais ir pan.⁶⁸

Pskovo misiją organizavo Pabaltijo egzarchas, Lietuvos ir Vilniaus metropolitas Sergijus (Voskresenskis). Vis dėlto jos veikla tiesiogiai su Lietuvos stačiatikių vyskupija mažai susijusi. Metropolitas Sergijus karo metais rezidavo Rygoje, ten buvo egzarchato kanceliarija, ir daugiausia šventikų į rytus išsiuntė iš Latvijos (27), taip pat Estijos (13)⁶⁹. Misijai vadovavo protojerėjus Kirilas Zaicas, iki karo dirbęs Rygos katedroje. Lietuvos stačiatikių vyskupija buvo palyginti maža, čia dirbo nedaug dvasininkų. Gal todėl iš Lietuvos neišvyko nei vienas. Todėl Lietuvos stačiatikių vyskupiją aplenkė po karo prasidėjusios sovietų valdžios represijos prieš misijoje dirbusius šventikus. Beveik visi jie, išskyrus pasitraukusius į Vakarus, buvo suimti ir represuoti. Dabar jie reabilituoti, Maskvos patriarchija taip pat labai palankiai vertina jų veiklą.

Misijos veiklą labiausiai rėmė Latvijos ir Estijos stačiatikių vyskupijos – jose buvo renkamos aukos, liturginės knygos, šventikų apdarai ir pan. Lietuvos stačiatikių parapijose taip pat rinkti liturginiai daiktai misijos teritorijoje atidaromoms cerkvėms. Tačiau vyskupija nebuvo turtinga, neturėjo tokių daiktų pertekliaus, tad didesnio vaidmens aprūpinant misiją nevaidino⁷⁰.

1942 m. gruodžio 20 d. Vilniaus Šv. Dvasios vienuolyne pradėjo veikti kursai, rengę stačiatikių dvasininkus apaštalavimui Ostlande. Juose mokėsi apie 40 jaunuolių, atvykusių iš sričių, kuriose veikė Pskovo misija. Kursams vadovavo buvęs Maskvos dvasinės akademijos profesorius protojerėjus Vasilijus Vinogradovas⁷¹. Visi kur-

⁶⁶ Д. Поспеловский, *Русская православная церковь в XX веке*, Москва, 1995, с. 207; О. Васильева, Жребий митрополита, *Наука и религия*, 1995, № 5, с. 22–23.

⁶⁷ З. Балевиц, *Православная церковь Латвии под сенью свастики (1941–1944)*, Рига, 1967, с. 29.

⁶⁸ К. Обозный, Псковская православная миссия в 1941–1944 гг., *Православная община*, 2000, № 56, http://www.sfi.ru/ar.asp?rubrika=626&rubr_id=684&art_id=3301, http://www.sfi.ru/ar.asp?rubr_id=684&art_id=3327; Псковская миссия. Похвальное слово русским миссионерам, *Санкт-Петербургские епархиальные ведомости*, 2002, № 26/27, <http://www.mitropolia-spb.ru/vedomosty/n26/01.shtml>.

⁶⁹ Псковская миссия. Похвальное слово русским миссионерам, *Санкт-Петербургские епархиальные ведомости*, 2002, № 26/27, <http://www.mitropolia-spb.ru/vedomosty/n26/01.shtml>

⁷⁰ Kauno dekanas protojerėjaus Michailo Pavlovičiaus 1942 m. gruodžio 5 d. aplinkraštis klebonams, *Nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius*, f. 193, laikinas s. v. 43, l. 12.

⁷¹ Литовская Православная Епархия, *Вестник Бюро поверенного по делам русского населения Литовской генеральной области*, 1943, апрель, с. 3.

santai buvo apgyvendinti vienuolyne, aprūpinti maisto kortelėmis ir atleisti nuo privalomos darbo tarnybos. Kursus išlaikė Pskovo misija, taip pat Latvijos ir Lietuvos vyskupijos⁷². 1944 m. balandį baigę dvejų metų kursus absolventai jau nespėjo išvykti į misijos parapijas. Tų metų vasarį vokiečiai evakavo misiją iš Pskovo. Kurį laiką, iki sovietinės okupacijos, ji veikė Latvijoje ir Lietuvoje. Kai kurie šventikai buvo evakuoti kartu su savo parapijiečiais. Kovo mėn. misijos centras įsikūrė Šiauliuose, bet šventikai laikė pamaldas ir kitose vietovėse – Viekšniuose, Tytuvėnuose, Mažeikiuose ir kt. Pabaltijyje tuo metu buvo apsistoję šimtai tūkstančių rusų, bėgusių nuo fronto ar bolševikų valdžios, vokiečių prievarta išvežtų iš gimtųjų vietų. Misijos šventikai rūpinosi jų sielovada⁷³. Lietuvoje galutinai nutrūko šios misijos veikla: 1944 m. balandį netoli Kruonio buvo nužudytas metropolitas Sergijus⁷⁴, rugpjūtį Šiauliuose areštuotas misijos vadovas protojerėjus K. Zaicas, nuteistas kalėti 20 metų⁷⁵.

Visose vokiečių okupuotose SSRS srityse stačiatikių religinis atgimimas įgavo labai didelį mastą. M. Škarovskio duomenimis, iš viso buvo atidaryta apie 9400 cerkvių⁷⁶. Tai neabejotinai vertė SSKP pakeisti religinę politiką karo metais – nuo 1943 m. rudens atkuriamą rusų Stačiatikių Bažnyčia (išrinktas patriarchas, atkurtas Šv. Sinodas, leista veikti seminarijoms, vienuolynams ir t. t.). Tačiau mainais už palankesnes egzistencijos sąlygas Maskvos patriarchija buvo priversta vykdyti sovietinės užsienio politikos, propagandos užsakymus.

IŠVADOS

Vatikano pastangas pasiūsti įkandin vokiečių kariuomenės į okupuotas SSRS sritis misionierius paskatino susirūpinimas katalikų sielovada, taip pat konkurencija su Stačiatikių Bažnyčia, kurios misionieriai ten pradėjo plačią ir labai sėkmingą veiklą. Pastangos, be abejo, buvo skubotos, jos atnešė daugiau žalos nei naudos Katalikų Bažnyčiai. Jei vokiečiai būtų įleidę katalikų kunigus, jie neišvengiamai būtų įsitraukę į antibolševikinę propagandą. Tuo tarpu sovietinė sistema jau buvo suspėjusi įsitvirtinti, be to, vyko karas su žiauriu užpuoliku, skatinęs nacionalistines rusų nuotaikas. Misijų organizatoriai neįžvelgė, kad jos būtų buvusios trumpalaikės ir turėjusios pavojingų politinių pasekmių (Bažnyčios bendradarbiavimo su naciais stereotipas sovietinėje istoriografijoje eskaluotas net ir neatsiuntus nė vieno misionieriaus).

Lietuvos vyskupai, nors be didesnio entuziazmo, pritarė vyskupo T. Matulionio iniciatyvai pasiūsti kunigus į SSRS. Iš pradžių kalbėta tik apie Mogiliovo arkivyskupijai nuo seno priklausiusių kunigų grįžimą į savo parapijas bei vieno kito savanorio išvykimą. Kai tai nepavyko, 1942 m. sausį Kauno seminarijoje įkurtas Institutum

⁷² К. Обозный, Псковская православная миссия в 1941–1944 гг., *Православная община*, 2000, № 56, http://www.sfi.ru/ar.asp?rubrika=626&rubr_id=684&art_id=3301.

⁷³ Синодик Псковской миссии, *Санкт-Петербургские епархиальные ведомости*, 2002, № 26/27, <http://www.mitropolia-spb.ru/vedomosty/n26/02.shtml>; М. Левицкий, Первое миссионерское богослужение в г. Шавли, *Вестник Бюро поверенного по делам русского населения Литовской генеральной области*, 1944 04 15, с. 4.

⁷⁴ Plačiau žr.: R. Laukaitytė, Stačiatikių Bažnyčia „nacių tarnyboje“: metropolito Sergijaus drama, *Lietuvos istorijos metraštis. 2001 metai*, Vilnius, 2002, t. 2, p. 149–160.

⁷⁵ Синодик Псковской миссии, *ibid.*

⁷⁶ М. Шкаровский, *Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве*, с. 183.

Russicum, rengęs kunigus ir rūpinęsis visais kitais su misijomis susijusiais klausimais. Misionierių sielovada turėjo apimti ne tik katalikus, bet ir ateistinės ideologijos paliestus rusus.

Okupuotose Baltarusijos ir Rusijos srityse vokiečiai nedarė jokių kliūčių stačiatikių misionierių veiklai. Pabaltijo egzarchas metropolitas Sergijus (Voskresenskis) atidarė Pskove „Stačiatikių misiją išvaduotose Rusijos srityse“, kuri 1941–1944 m. labai sėkmingai dirbo SSRS šiaurės vakarų regione. Maža Lietuvos stačiatikių vyskupija tiesiogiai beveik neprisdėjo prie Pskovo misijos veiklos, į rytus neišvyko nė vienas vyskupijos šventikas. Metropolito pastangomis Vilniuje buvo atidaryti dvasiniai kursai, kuriuos 1944 m. balandį baigė pirmoji dvasininkų, rengtų sielovadai Rusijoje, laida. Tačiau fronto linija jau buvo atskyrusi juos nuo Pskovo.

Daugelį metų be sakramentų gyvenantys okupuotų SSRS sričių tikintieji kvietė dvasininkus, laukė misionierių, tačiau net grynai bažnytinė jų veikla galėjo sukelti tautinius ir religinius konfliktus. Ypač įtempti lenkų ir baltarusių, katalikų ir stačiatikių santykiai Baltarusijoje liudija, kad permainas bažnytiniame gyvenime visuomenė sutiko nevienareikšmiškai, jos pareikalavo aukų. Okupacinės valdžios atsisakymas įleisti katalikų kunigus užkirto kelią dar didesnėms aukoms, politiniams kaltinimams, taip pat ir Rusijoje, nes jie čia neturėjo platesnės socialinės atramos.

Gauta 2005 05 20

Regina Laukaitytė

LITHUANIAN CHURCH MISSIONS IN OCCUPIED AREAS OF THE USSR DURING 1941–1944

Summary

This article analyses efforts of the leaders of Lithuania's Catholic and Orthodox Churches to send missionaries to German-occupied areas of the USSR. The Germans tolerated only Orthodox missions, admitting no Catholic clergy. This prevented wide-scale national and religious conflicts and victims.

Lithuania's Catholic bishops sought to have priests who had left after 1917 return to their former parishes in the USSR. After they failed in this endeavour, the Institutum Russicum was founded in January 1942 at the Kaunas Seminary and began preparing priests and to be involved in all the other mission-related questions.

Baltic States Exarch, Metropolitan Sergi (Voskresenski), opened the Pskov Orthodox mission, which successfully functioned in the northwest region of the USSR. The small Lithuanian Orthodox diocese directly contributed almost nothing to the activities of the Pskov mission, none of the diocese's priests having been sent east. Spiritual courses were opened in Vilnius and the first group of clergy, prepared to be pastors in Russia, completed it in April 1944. But the front line had already separated them from Pskov.